

Rasjonalitet og objektivitet

ESSAY: Det etablerte begrepet om rasjonalitet har havnet i trøbbel og kan trenge en radikal revisjon. Hva som egentlig foregår inne i hodet er mindre viktig enn man har trodd, hevder Morten Dahlback i sin doktoravhandling.

Av Morten Dahlback

Hva er rasjonalitet? Hvilken normativ status har prinsipper som forteller oss hva som er rasjonelt? I hvilken grad bør vi forvente at menneskelige aktører kan innrette seg etter dem?

I en gjennomsnittlig filosofisk artikkel om rasjonalitet vil svarene på de to siste spørsmålene ofte være som følger: Rasjonalitetsprinsipper har en underordnet normativ status, og de bør være slik at menneskelige aktører i prinsippet kan være klar over om de retter seg etter dem eller ikke. Hva innebærer det? At rasjonalitetsprinsipper har en underordnet normativ status betyr at innholdet i dem på en eller annen måte er *avledet* av mer grunnleggende normer. Innenfor kunnskapsteori, for eksempel, er det vanlig å tenke på din og min rasjonalitet som avhengig av to faktorer. Hva vi *tror* er tilfelle og hva vi ville hatt grunn til å tro, *hvis* oppfatningene våre faktisk var korrekte.¹ Hvis jeg tror at det står en melkekartong i kjøleskapet, for eksempel, så er det rasjonelt av meg å tro at jeg kan drikke et glass melk når jeg kommer hjem, selv om en romkamerat har helt melken ut i toalettet i mellomtiden. Slik skiller rasjonalitetens normativitet seg fra det som kan kalles *objektive normer*, som forteller oss at vi bør tro på det som er sant, eller basere oppfatningene våre på det vi vet (i eksempelet over er det ikke sant at jeg kan drikke et glass melk, og det stemmer ikke at jeg vet at det står en melkekartong i kjøleskapet, siden kunnskap, ifølge standarddefinisjonen i analytisk epistemologi, alltid er sann).

Det finnes en rekke uenigheter om hvilke rasjonalitetsprinsipper som finnes og hva de er utledet fra. John Broome², for eksempel, har argumentert for at alle rasjonalitetsprinsipper er såkalt *strukturelle*. Det betyr at de handler om hvordan de mentale tilstandene (*mental states*) våre henger sammen, for eksempel ved at det ikke er rasjonelt å tro både *p* og *ikke-p*, å tro at vi bør gjøre X, men ikke ha en intensjon om å gjøre X, eller tro at *p* og *hvis p, så q*, men ikke *q*. Andre teorier, som den Derek Parfit forsvarer i *On What Matters*, sier at det å være rasjonell innebærer å ha oppfatninger (*beliefs*) og utføre handlinger som er «kontrafaktisk objektivt akseptable»; det vil si at de *ville ha vært* objektivt akseptable *dersom* dine oppfatninger hadde vært sanne. Mens Parfits teori anbefaler konkrete oppfatninger og handlinger som rasjonelt akseptable, tilsier Broomes teori at det sentrale er at oppfatningene dine «henger sammen» på riktige måte, uten å fortelle noe om hvilke handlinger og oppfatninger du bør ha eller utføre.

Mer om Parfit: [Livets letthet, tilværelsens tyngde](#)

Begge perspektivene har imidlertid to sentrale fellestrekk: (1) de skal forklare hvorfor vi er rasjonelle når vi er rasjonelle og hvorfor vi er irrasjonelle når vi er irrasjonelle; (2) de tar utgangspunkt i at rasjonalitet er et internalistisk normativt fenomen, snarere enn et eksternalistisk normativt fenomen. Det første betyr enten at vi kan vite om vi lykkes i å følge de relevante normene eller ikke, eller at det de krever av oss springer ut av våre bevisste mentale tilstander (det er ikke tilfeldig at f.eks. Broomes rasjonalitetsprinsipper er basert på hva vi tror); det siste betyr at dette ikke alltid er tilfelle, slik at rasjonalitetsnormer kan avhenge av ikke-subjektive forhold i våre omgivelser eller egenskaper ved sinnstilstandene våre som vi ikke nødvendigvis har tilgang til, for eksempel om de er sanne eller utgjør kunnskap.

I min doktoravhandling, *The Objectivity of Rationality*, undersøker jeg implikasjonene av en rekke rasjonalitetsprinsipper. I denne teksten vil jeg ta for meg en av de sentrale problemstillingene jeg undersøker: hvorvidt det finnes en forskjell mellom objektive normative standarder som «gjør det rette» eller «tro bare det som er sant» og rasjonalitetsprinsipper som «tro ikke både p og ikke-p». Svaret er, som vi skal se, et kvalifisert nei. Det finnes antakelig ingen systematisk rasjonalitetsteori som både ivaretar våre intuitive oppfatninger om rasjonell tenkning og handling, og samtidig opprettholder skillet mellom objektive normer og rasjonalitetsprinsipper.

Jeg begynner med å skissere noen grunnleggende trekk ved nyere filosofisk rasjonalitetsteori. Deretter skisserer jeg et sentralt teoretisk resultat knyttet til hvorvidt det er rasjonelt å ha feilaktige oppfatninger om hva som er rasjonelt, det vil si om det kan være rasjonelt å tro at noe *irrasjonelt* er *rasjonelt*. Deretter gjengir jeg et sentralt argument fra min egen forskning, som sikter mot å vise at så snart vi aksepterer at noen feilaktige oppfatninger er irrasjonelle i seg selv, så er det gode grunner til å tro at *ingen* feilaktige oppfatninger er rasjonelle. Det betyr at det å være rasjonell sammenfaller med å ha feilfrie oppfatninger, i strid med den internalistiske forståelsen av rasjonalitet de fleste legger til grunn. De sier at vår rasjonalitet avhenger av *indre* forhold, for eksempel hva som gir mening eller ville være riktig, dersom våre oppfatninger om verden var riktige. Selv om denne posisjonen har blitt forsvart tidligere, av blant annet Peter Unger (i boken *Ignorance*)³ og av William Sutton (i boken *Without Justification*)⁴, er den svært kontroversiell.⁵

LES OGSÅ: [Kunnskapsteoriens ansikter](#)

Epistemisk viljesvakhet og høyere ordens evidens

Selv om det er en utbredt oppfatning at rasjonalitetsnormer er internalistiske, mens objektive normer er eksternalistiske, har dette skillet blitt utfordret de senere årene. Grunnen til det er at flere filosofer har utledet overraskende følger av et knippe sentrale rasjonalitetsnormer. Et av kjernepunktene i min avhandling er at disse implikasjonene har potensiale til å undergrave skillet mellom internalistiske rasjonalitetsnormer og eksternalistiske objektive normer – i favør av de siste.

La oss begynne med å se på en spesifikk rasjonalitetsnorm. Normen jeg har i tankene forteller oss at det er irrasjonelt å hengi seg til *akrasia* eller *viljesvakhet*. Akratisk personer har oppriktige

normative overbevisninger, men de tillegger dem ingen vekt når de handler eller tenker. Praktisk viljesvakhet er den mest kjente formen for *akrasia*. Allerede Aristoteles argumenterte for at viljesvakhet er en form for praktisk ufornuft, og den vurderingen har stort sett forblitt urokkelig i de knappe to milleniene som fulgte. I de senere årene har imidlertid en annen form for viljesvakhet tiltrukket seg filosofisk oppmerksomhet – epistemisk viljesvakhet.

Hvis jeg ber deg tenke på noe irrasjonelt, er sjansen stor for at tankene dine beveger seg mot et bestemt persongalleri: røykeren som mener at han bør slutte, men ikke gjør det; en utro partner som gjennomfører enda et sidesprang selv om hun oppriktig mener at hun ikke bør gjøre det; konspirasjonsteoretikeren som innser at det er grunnløst å tro at toppolitikere er øgler i forkledning, men fortsetter å tro at det er sant allikevel. Det siste er et eksempel på epistemisk viljesvakhet. Konspirasjonsteoretikeren tror på en påstand han selv anerkjenner som grunnløs. Sannsynligvis tenker du at konspirasjonsteoretikeren ville ha vært irrasjonell også hvis han trodde at det var fornuftig å tro at toppolitikere er snedig kamouflerte øgler og forsvarte denne påstanden med en jevn strøm av argumenter hentet fra obskure nettsteder, slik konspirasjonsteoretikere gjerne gjør. Allikevel: det er noe enda verre med å tro på den slags oppspinn samtidig som man anerkjenner at det er oppspinn.

LES OGSÅ: [Tidstyven](#)

På en måte er det overraskende at epistemisk viljesvakhet ikke har blitt tematisert tidligere. Både handlinger og oppfatninger er normative domener med en rekke strukturelle likheter. Det finnes oppfatninger det er epistemisk uforsvarlig å ha: For eksempel å tro på omfattende konspirasjoner uten fnugg av evidens, akkurat som det finnes handlinger det er praktisk og moralsk uforsvarlig å utføre, som å dundre nedover motorveien mens man spiller *Hearthstone* på mobilen. Gitt denne typen strukturelle likheter mellom epistemologi og etikk skulle man tro at likhetene mellom de rasjonalitetsprinsippene som gjelder for tenkning og handling ville ha blitt tematisert tidligere.

Når den situasjonen har endret seg i dag skyldes det hovedsakelig oppdagelsen av et nytt problemområde innenfor epistemologi, nemlig såkalt høyere-ordens evidens. Høyere-ordens evidens er evidens som ikke støtter en påstand direkte, men som i stedet gir oss indikasjoner om styrken i vår epistemiske posisjon – for eksempel om vi er pålitelige eller hvor god evidens vi har for en påstand. Her oppstår det et problem. I den grad vi mener at en oppfatning er velbegrunnet såfremt den er underbygget av tilstrekkelig god evidens. Forestill deg følgende:

Rånestripa. Du står på den lokale Shell-stasjonen når du ser en Volvo 240 suse forbi. Sansinntrykkene dine gir god evidens for at en Volvo 240 har sust forbi. Sammen med deg er imidlertid din venn, Knut, som er ekspert på sansemessig evidens og som du har god grunn til å stole på. Han sier «Din evidens støtter ikke at en Volvo 240 har sust forbi». Hva nå?

Vi kan enkelt forestille oss at du, i dette scenariet, har god evidens for påstanden «Der kjører en Volvo 240 forbi» og like god evidens for påstanden «Min evidens støtter ikke påstanden 'Der kjører

en Volvo 240 forbi'» (alternativt «jeg bør ikke tro 'Der kjører en Volvo 240 forbi'»). Da følger det at oppfatningen «Der kjører en Volvo 240 forbi, men jeg bør ikke tro at det kjører en Volvo 240 forbi» også er velbegrunnet, siden begge de to påstandene som er inneholdt i oppfatningen er underbygget av solid evidens.

Dette er problematisk. For her kommer ideen om at tilstrekkelig evidens for en påstand er nok til å gjøre det rasjonelt å tro på den i konflikt med ideen om at epistemisk viljesvakhet er irrasjonelt. Det skjer fordi vi tilsynelatende kan ha god nok evidens for følgende typer påstander samtidig:

- p

- *Min evidens støtter ikke p*

Men å tro på disse påstandene samtidig vil føre til at du lider av epistemisk viljesvakhet: du tror på p men du tror også at du ikke har god evidens for p (eller at du ikke bør tro at p). Høyere ordens evidens gir med andre ord opphav til en konflikt mellom to forskjellige rasjonalitetsprinsipper.

Fenomener som dette har gitt opphav til en rekke diskusjoner blant epistemologer. For hvordan skal vi forene en plausibel teori om hva det vil si at en oppfatning er rasjonell hvis den er velbegrunnet med den minst like plausible påstanden at epistemisk viljesvakhet er irrasjonelt?

Michael Titelbaum, Clayton Littlejohn og Declan Smithies⁶ har alle argumentert for at svaret kan utledes direkte fra de rasjonalitetsprinsippene som tilsynelatende er roten til problemet. De viser at prinsippet som forbyr epistemisk viljesvakhet impliserer at det ikke er rasjonelt å ha feilaktige oppfatninger om hva du bør tro på, rasjonelt sett. Det betyr at hvis det er slik at du *faktisk* ikke kan ha en rasjonell oppfatning om at det kjører en Volvo 240 forbi, så kan du heller ikke ha en rasjonell oppfatning som tilsier at det er epistemisk akseptabelt å tro at det kjører en Volvo 240 forbi.

På et intuitivt nivå er det vanskelig å gripe hvor radikal denne påstanden er. Men forestill deg at det er irrasjonelt å tro at det er galt å krysse gaten på rødt lys og samtidig ville krysse gaten på rødt lys. Det betyr at en som ser et gatelys for første gang i sitt liv – og som, kan vi tenke oss, er oppdratt i en kultur hvor rødt er en inviterende farge – og antar at rødt betyr at det er på tide å krysse gaten er irrasjonell, utelukkende i kraft av å ha en feilaktig oppfatning om trafikkreglene. Hvor rimelig den oppfatningen er i lys av vår fotgjengers øvrige kunnskap og oppfatninger spiller ingen rolle. Det finnes ingen rasjonelle misforståelser om hva som er rasjonelt.

Det er ikke nødvendigvis slik at trafikkreglene utgjør et normativt domene på lik linje med moral eller epistemologi. Om noe virker det rimelig at juridiske normer ikke oppfører seg på samme måte som moralske eller epistemiske normer, ettersom det ikke virker det spor irrasjonelt å være overbevist om at loven forbyr en å krysse gaten på rødt lys og samtidig ta det første skrittet ut i trafikken. Antakelig er grunnen enten at juridiske normer ikke har samme styrke som moralske eller

epistemiske normer – i det minste når det kommer til hvordan de opptrer i våre normative vurderinger – eller at de som hovedregel bare har betinget normativ gyldighet.

Er sannhet det eneste saliggjørende?

Innledningsvis nevnte jeg at de fleste som skriver og tenker om rasjonalitet mener det er knyttet til vårt subjektive perspektiv på verden, om det nå er ved å relativisere det rasjonelle til *det vi tror* (slik bl.a. John Broome gjør⁷) eller til *det som ville ha vært sant dersom oppfatningene våre hadde vært sanne* (slik bl.a. Derek Parfit gjør⁸). Hvis vi kan vise at noen oppfatninger er irrasjonelle i kraft av å være usanne, vil vi slå en kile i denne måten å tenke om rasjonalitet på.

Mitt syn er at vi ikke kan stoppe ved å si at feilaktige oppfatninger om hva som er rasjonelt er irrasjonelle. For hvis vi først godtar at noen oppfatninger ikke kan være både usanne og rasjonelle, er det mye som tyder på at vi også blir nødt til å godta en mye sterkere påstand, nemlig at *ingen* feilaktige oppfatninger er rasjonelle.

Argumentet for denne påstanden tar utgangspunkt i det som kalles *inferensiell berettigelse*. Det er snakk om den typen berettigelse vi kan oppnå ved å resonnerer oss fram til en konklusjon fra andre, velbegrunnede oppfatninger. Når vi for eksempel vet at Volvoen som nettopp kjørte forbi er rød, så kan vi resonnerer oss fram til at den er farget, og dermed ha en velbegrunnet oppfatning om at Volvoen er farget.

En viktig egenskap ved inferensiell berettigelse er at to personer som begynner med de samme oppfatningene – og med like gode grunner til å tro på dem – og resonnerer på samme måte, også vil trekke like velbegrunnede konklusjoner. I min avhandling viser jeg at dette premisset er uforenlig med ideen om at det finnes oppfatninger som ikke kan være både feilaktige og rasjonelle, med mindre vi aksepterer en av to svært kontroversielle teorier innenfor epistemologi. Den første teorien sier at ingen feilaktige oppfatninger er rasjonelle; den andre at bare forhold vi kan bli bevisste om her og nå kan tjene til å begrunne oppfatningene våre.⁹

Rasjonalitet og objektivitet

Det er lett å møte denne typen teoretiske alternativer med et skuldertrekk. Faktum er imidlertid at de to alternativene som er skissert overfor har svært kontraintuitive implikasjoner for vår forståelse av epistemisk rasjonalitet.

La oss si at ingen feilaktige oppfatninger kan være rasjonelle. Dette er en radikalt eksternalistisk teori. I motsetning til f.eks. Alvin Goldmans reliabilisme, som sier at en oppfatning er rasjonell dersom vi har kommet frem til den gjennom en mental prosess som stort sett gir sanne oppfatninger, sier den at det er irrasjonelt å tro på en hvilken som helst usannhet. La oss betrakte en variasjon over eksempelet med melkekartongen som vi så innledningsvis. Når du skal planlegge dagens innkjøp, tenker du «Det står melk i kjøleskapet, så det trenger jeg ikke å kjøpe». Uten at du

vet det har samboeren din kommet tidlig hjem, tatt en slurk av melkekartongen og glemt den på kjøkkenbenken. I følge reliabilisme vil oppfatningen din være rasjonell, ettersom klare minner om hva du har gjort noen timer tidligere stort sett er korrekte. I følge den radikale eksternalistiske teorien, derimot, er oppfatningen din irrasjonell, siden den er gal. Det spiller ingen rolle at du ikke ante at samboeren din hadde kommet hjem eller at minnet du baserte oppfatningen din på var riktig. Det at det ikke lenger står en melkekartong i kjøleskapet er nok til å underminere rasjonaliteten i å tro at den står der. Ettersom de fleste av oss oppfatter rasjonalitet som knyttet til det subjektive, er dette temmelig kontraintuitivt.

LES OGSÅ: [Lar moralen seg begrunne?](#)

Hva med den alternative teorien som sier at bare forhold vi kan være bevisste om her og nå er relevante for å vurdere hvorvidt oppfatningene våre er velbegrunnet? Det har lenge vært kjent at den lider under dype teoretiske problemer. Et av de viktigste handler om hvordan den behandler oppfatninger vi har hatt over lengre tid.¹⁰ Tenk for eksempel på fakta om geografi du lærte på barneskolen. Antakelig er hodet ditt fullt av oppfatninger om diverse lands hovedsteder og geografiske posisjon, uten at du kan erindre hvilke grunner du har til å ha disse oppfatningene. Det skyldes rett og slett at de ikke er lagret i hukommelsen din eller at du ikke er i stand til å hente dem fra akkurat nå. Allikevel er det klart at du en gang hadde gode grunner til å danne deg oppfatninger om hovedstaden i Burkina Faso eller Moldova – kanskje du så det på et kart, kanskje læreren din fortalte deg om det – selv om du nå har glemt dem.

Epistemologiske teorier som sier at utelukkende forhold vi kan bli bevisste om her og nå kan gjøre oppfatningene våre rasjonelle impliserer at oppfatningene dine om hovedsteder er irrasjonelle, fordi du ikke kan huske grunnene du hadde til å tro på dem. Dermed sier de at en rekke oppfatninger som vi tar for gitt og som vi ofte er tilbøyelige til å regne som kunnskap verken er kunnskap eller rasjonelle. Kort sagt regner de *for få* av oppfatningene våre som rasjonelle.

Men det er ikke alt. For slike teorier har også det motsatte problemet, nemlig at den impliserer at *for mange* av oppfatningene våre er rasjonelle. Forestill deg at Glenn blir fortalt at Erna Solberg har en golden retriever, og deretter tror at Erna Solberg har en golden retriever. Litt senere blir han vist et intervju med Solberg hvor det framgår at hun ikke har noen hund overhodet. Han har med andre ord svært gode grunner til å ikke tro at Solberg har en golden retriever. Etter en god natts søvn har han imidlertid glemt alt om intervjuet han så, men han husker godt at han ble fortalt om Solbergs angivelige hund og tror fremdeles at Solberg har en retriever. I følge den epistemologiske teorien vi snakker om her har Glenn nå like gode grunner til å tro at Solberg har en retriever som han hadde før han så intervjuet, fordi han har glemt hva han så. Det kan ikke stemme. Å glemme at man kom over sterk evidens for at en av ens oppfatninger er feil er ikke nok til å rettferdiggjøre den igjen. Derfor bør vi ikke akseptere en epistemologisk teori som sier at bare forhold vi kan bli bevisste om her og nå er relevante for å vurdere rasjonaliteten i oppfatningene våre.

Til syvende og sist ser den radikale eksternalistiske teorien ut til å være det minste av to onder.

Som blant annet Timothy Williamson har vist, er det mulig å bygge ut en slik teori med «sekundære» prinsipper som handler om hvorvidt vi prøver å følge de sentrale rasjonalitetsprinsippene, som for eksempel å bare tro det som er sant eller å gjøre det som er rett.¹¹ I eksemplet med melkekartongen betyr det at det er rasjonelt av deg å tro at det står melk i kjøleskapet, fordi det å stole på dine egne minner generelt er en god måte å danne sanne oppfatninger på. Den internalistiske teorien har ikke den samme fleksibiliteten, og kan dermed avvises til fordel for en rent objektiv teori om rasjonalitet - som ikke skiller mellom det objektivt korrekte og det rasjonelle.

Allikevel – det er grunnlag for en viss pessimisme. Etter alt å dømme vil en konsistent rasjonalitetsteori som tar opp i seg intuisjoner som at viljesvakhet er irrasjonelt tvinge oss til å akseptere et svært revisjonistisk bilde av hva epistemisk rasjonalitet er, grunnleggende sett. Det kan meget vel hende at det å være rasjonell ikke handler om å prøve så godt man kan å danne sanne oppfatninger, men om man faktisk lykkes i å danne sanne oppfatninger. Som en grønn mann en gang sa: *Do or do not. There is no try*. Det kan se ut til å gjelde på rasjonalitetens område også.

Noter

¹ En slik teori presenteres blant annet i Derek Parfitts *Reasons and Persons*.

² Se John Broome. *Rationality through Reasoning*. Blackwell 2013.

³ Peter Unger. *Ignorance: A Case for Scepticism*. Oxford University Press 1975.

⁴ William Sutton. *Without Justification*. Oxford University Press 2007.

⁵ For noen nylige artikler om denne kontroversen, se for eksempel: Amia Srinivasan, «Normativity without Cartesian Privilege», *Philosophical Issues*, vol. 25, nr. 1, s. 273-299 og Miriam Schoenfelds «Internalism without Luminosity» i samme tidsskrift. Generelt følger denne debatten de samme linjene som debatten om internalisme og eksternalisme innen epistemologi. Klassiske tekster her er Alvin Goldmans «Internalism, Externalism, and the Architecture of Justification», publisert i *Journal of Philosophy*, vol. 106 nr. 6, s. 309-308 og Earl Conee og Richard Feldmans «Internalism Defended», i *American Philosophical Quarterly*, vol. 38, nr. 1, s. 1-18.

⁶ Se Michael Titelbaum, «Rationality's Fixed Point, or, In Defense of Right Reason», *Oxford Studies in Epistemology* 5, s. 253-294, Clayton Littlejohn, «Stop Making Sense? On a Puzzle About Rationality», *Philosophy and Phenomenological Research*, Early View (2015) og Declan Smithies, «Moore's Paradox and the Accessibility of Justification», *Philosophy and Phenomenological*

Research, vol. 85, nr. 2, s. 273-300

⁷ John Broome. *Rationality through Reasoning*. Oxford University Press 2013.

⁸ Derek Parfit. *On What Matters*. Oxford University Press 2011.

⁹ Argumentet for denne konklusjonen er ganske teknisk og komplisert, så for å ikke kjede deg for mye ber jeg deg om å ta meg på ordet her. Jeg presenterer det i den inntil videre upubliserte artikkelen «Epistemology Radicalized?» - send meg en epost dersom du vil lese det.

¹⁰ Dette og det påfølgende problemet diskuteres utførlig i Alvin Goldmans «Internalism, Externalism, and the Architecture of Justification», publisert i *Journal of Philosophy*, vol. 106 nr. 6, s. 309-308

¹¹ Timothy Williamson. «Justifications, Excuses, and Sceptical Scenarios», i: Fabian Dorsch and Julien Dutant (red.): *The New Evil Demon Problem*. Oxford University Press (under publisering).